

Даница Петровић*

ОСМОГЛАСНИК - ОСНОВНИ ПОЈАЧКИ ЗБОРНИК У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ТРАДИЦИЈИ

У јубиларној години у којој се на различите начине, на разним странама обележава петстота годишњица Цетињског октоиха, о појави прве српске штампане књиге се најчешће говори као о изузетном историјском, културолошком и уметничком чину. Мало или нимало је речено о суштинском значењу песама Осмогласника и великом значају ове јединствене молитвене и појачке књиге у вишевековном развоју српске црквене музике.

Покушаћемо зато овом приликом сасвим сажето, колико ограничен простор у овом зборнику допушта, да одговоримо на три питања у вези са Осмогласником. I Каква је богослужбена и појачка књига Осмогласник? II Каква је његова заступљеност у рукописној музичкој традицији? III Каква је улога Осмогласника у савладавању уметности појања?

I

Οκτωих (грчки назив *oktō iños*; словенски еквивалент - *Октоихъ* или *Осмогласникъ*), је богослужбени појачки зборник који садржи различите песме посвећене Христовом васкрсењу у оквиру недељних, васкрсних, служби: певају се суботом на малој и великој вечерњи и недељом на јутрењу и литургији. Песме су у Осмогласнику разврстане према систему од осам црквених гласова - четири аутентична и четири плагална по грчком обележавању, односно осам гласова по словенском на-

* Др Даница Петровић, Музиколошки институт САНУ, Београд

чину обележавања.¹ *Велики - Осмогласник*, такозвани *Параклиџик*, садржи и службе за сваки дан у седмици. Песме једног гласа певају се током једне седмице, а низ од осам седмица, односно осам гласова назива се *стилој*. Циклус почиње прве недеље после Духова првим гласом и обнавља се до Лазарева суботе.²

Октоих се први пут помиње већ почетком VI века, тачније у једном спису Јована Руфоса из Мајуме у Јужној Палестини из 515. године, а потом и у текстовима антиохијског монофизитског монаха Севера половином VI века.³ Стварање целовитог зборника - *Осмогласника* - приписује се познатом византијском теологу, философу и песнику Јовану Дамаскину (око 650 - 754), једном од главних идејних противника иконоборства и човеку који је радио на систематизовању наслеђене рановизантијске црквене мисли. "Монах Јован" је аутор и неколико група песама из Осмогласника (Догматици на вечерњој служби, стихире на "Господи возвах", Канони). *Велики Осмогласник - Параклиџик* са песамама за сваки дан у седмици, настао је тек у деветом веку, а у највећој мери је дело Јосифа Химнографа (+883).⁴

Својим садржајем посвећеним Христовом васкрсењу, недељни, васкрсни Осмогласник, као и Осмогласник за сваки дан у седмици, повезују у јединствену целину теолошко-догматско учење православне цркве, црквени календар и осмогласни музички систем. С обзиром на то да се у оквиру осмонедељног циклуса - столпа - песме Осмогласника (недељног и седмичног) понављају више пута током црквене године, оне су бивале узорни многим химнографима, а и данас су модели појцима за испевавање различитих служби у част светитеља и празника који се прослављају само једанпут у години. Зато овај богослужбени химнографски зборник представља основ за

¹ Упор. М. Скабаллановић, *Толковий Типиконъ* вып. I, Киевъ 1910, 371-372; Д. Петровић, *Обележавање гласова у најстаријим словенским рукописима*, у: *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, Музиколошки институт САНУ, посебна издања, књ. 16/1, Београд 1982, 65 - 76.

² А. Шмеман, *Введение в литургическое богословие*, Париж 1959, 51; *The Festal Menaion*, са грчког на енглески превели Mother Mary и архимандрит Kallistos Ware, London 1969, 539.

³ E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*. 1 st ed. Oxford 1949, 136 (2. издање 1961; 3. издање 1962); Ch. Hannick, *Dimanche - Office selon les huit tons*, II deo - Le texte de l'Oktoechos, у: *La prière des Églises de Rite Byzantin*, 3, Chevotogne 1972, 38.

⁴ М. Скабаллановић, *Толковий Типиконъ...*, 371 - 372; E. Wellesz, нав. дело, 115 - 116.

разумевање догматике, поетике и музичког језика у православној богослужбеној и појачкој традицији.

II

Најстарији сачувани грчки рукописи са текстовима из Октоиха потичу из VIII - IX века, а налазе се у манастиру Св. Катарине на Синају и у Британском музеју у Лондону.⁵ Стихире Осмогласника помињу се и у руским рукописима из 1096 - 1097. године, такозваним Јагићевим минејима,⁶ а најстарији јужнословенски извори потичу из XIII века и непотпуни су (Амфилохијев фрагмент, Струмички, Битољски, Михановићев октоих).⁷ Структура и садржај словенских рукописа Осмогласника није довољно проучавана, а недостају и поређења са грчким изворима.

Колико је значајно место овог зборника у православној богослужбеној пракси потврђује и чињеница да су песме Осмогласника забележене у два најстарија грчка музичка рукописа писана неумама у X веку (Лавра Г 67; Лавра В 32).⁸ Један од ових рукописа је Стихирар и садржи збирку стихира, а други је Ирмологион и садржи збирку ирмоса за каноне у различитим гласовима, писане најстаријим обликом византијске неумске нотације. Осмогласне стихире се налазе и у већем броју грчких неумских Стихирара из XI - XII века, као и у такозваним средњевизантијским рукописима из XIII - XIV века.⁹

У нама доступним раним руским неумским рукописима налазе се само поједине групе песама из Осмогласника (Типографски устав, XI век; Кондакари, XII - XIII век), а целовити

⁵ MS Sinai. Gr. 776; MS Sinai. Gr. 1593; Британски музеј, Лондон, MS Add. 26113. Упор. D. Stefanović, M. Velimirović, *Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosnia*, u: *Studies in Eastern Chant*, vol. I, London 1966, 72; Ch. Hannick, нав. дело, 48.

⁶ В. Јагић, *Служебныя Миней за сентябрь октябрь и ноябрь, въ церковнославянскомъ переводе по русскимъ рукописямъ 1095-1097.г., у: Памятники древнерусскаго языка*, т. I, Санктпетербургъ 1886.

⁷ Упор. *Најстарији сачувани јужнословенски рукописи Осмогласника без нотације, у: Осмогласник у музичкој традицији*, 77 - 84.

⁸ Упор. O. Strunk, *Specimina Notationum Antiquiorum*, *Monumenta Musicae Byzantinae*, Ser. principale, vol. 7, Pars Principalis i Pars Suppletoria, Copenhagen 1966.

⁹ Упор. L. Tardo, *L'Ottoeco nei MSS Melurgici, Testo semiografico bizantino con traduzione sul pentagramma*, Grottaferrata 1955; O. Strunk, нав. дело.

Осмогласници писани *знаменом* или *крјуки* нотацијом познати су тек из XV века.¹⁰

Најстарији јужнословенски запис, нажалост само једне Богородичне стихире четвртог гласа Осмогласника, налази се као "твореније Николе Србина" у српско-грчкој неумској Антологији из XIV века (Светогорски манастир Лавра Е-8, лл. 12-12).¹¹ Никола Србин, из чијег је стваралачког опуса доскора била позната само једна Херувимска песма на грчком језику,¹² свакако није случајно на крају XIV века одабрао баш текст ове стихире Богородици. Време у којем је живео и стварао није обећавало услове за духовно стваралаштво и успон. Он се зато у својој композицији обраћа молитвом Богородици, као "потпори свију" и заступници пред Богом:

БОГОРОДИЧАН ИЗ ОСМОГЛАСНИКА, IV глас

превод на савремени српски језик:

Погледај на молбе својих молилаца,
о пренепорочна,
и утоли све страхоте што устају на нас,
уклони нас од сваке невоље
јер само у теби имамо
поуздан и чврст ослонац,
у теби стекосмо своју предводницу.
Не дај да се застидимо.
Госпођо када тебе призивамо,
похитај на мољења
оних који ти верно служе:
Радуј се, Госпођо, потпоро свију,
радости и заклоне (и сасење)
душа наших.

Осмогласник, превео са грчког
Иринеј (Ћирић), епископ бачки,
Нови Сад 1988, 46.

српскословенски текст:

Погадѣ ђтешеніе своим равом
вѣсенепорочнага,
Ѣстављајуци лютаа наша ѡбстоянїа
вѣсакое скѣрбених насѣ изменѣјуци
тебе бо единѢ
твѣрдо и извѣсно ѡснованіе имами
твоек застѢпкнне стежахом
да не постидим се
владичице тебе призивајуце
потѣци се, на Ѣмолкнне
иже тебе верно вѣпниоуцих,
радѢи се владичице, вѣсех помощнице
радости и покрове
дѢшам нашим.

Света Гора, манастир Лавра
Рс Лавра Е-8, лл. 12-12', према
транскрипцији А. Јаковљевића.

¹⁰ Упор. *Осмогласник у руским музичким рукописима, у: Осмогласник у музичкој традицији...*, 89-112.

¹¹ А. Јаковљевић, *Cod. Lavra E-8 из XIV века као најстарији српско-грчки антолоџион са Кукузельевом нотацијом*, Хиландарски зборник, 7, Београд 1989, 133-161.

¹² *Стара српска музика. Примери црквених њесама из XV века*, премио Д. Стефановић, Музиколошки институт САНУ, посебна издања, књ. 15/I, Београд 1975, 67 - 74.

Током XVI века на Балкану је само у манастиру Путна у Молдавији постојала једна значајна појачка и писарска школа, коју је водио монах Евстатије.¹³ Међу сачуваним рукописима ове скрипторије нема нажалост ниједног Осмогласника. Најстарији данас познат јужнословенски неумски зборник песама из Осмогласника налази се у Стихирару светогорског манастира Лавре (Лавра Е-10). Писан је касновизантијском неумском нотацијом у петој или шестој деценији XVII века. У касније насталим записима на маргинама овог рукописа помињу се пећки патријарси Арсеније, Мојсије Рајовић, Кирил, као и дечански монах Јован. Текстови осмогласних песама у овом рукопису веома су блиски онима из Цетињског октоиха, а напеви су слични неумским записима у грчким рукописима из XVI и XVII века.¹⁴

После овог рукописа из Манастира Лавре нема неумама бележених песама Осмогласника све до последње трећине XVIII века када су хиландарски монаси "преводили напеве из грчког стихирара", исписивали их касновизантијским неумама и прилагођавали текстовима на црквенословенском језику руске редакције. Четири неумска рукописа Осмогласника сачувана су у хиландарској библиотеци, а припадала су познатом хиландарском књигољупцу јеромонаху Макарију и писару, јеромонаху Теодосију "родом Србину из Кроацији".¹⁵ Сличан овим рукописима је и такозвани "Јелски фрагмент", који је око 1770. писао познати грчки музичар Петар Лампадарије за потребе словенског живља, по поруџбини босанског митрополита Серафима.¹⁶

Историја црквеног појања се најлакше хронолошки прати кроз историју Осмогласника, као елементарне појачке књиге.

Како се из изложених података види мало је сачуваних српских неумских записа из времена штампања Цетињског октоиха. Појци су некада, као и сада, на богослужењима из рукописних или штампаних књига читали одговарајуће текстове и према њима су напамет кројили мелодије. Осмогласник је био богослужбена књига којом су се они свакодневно користили, а напеви су преношени углавном усменим предањем.

¹³ Упор. Anne E. Pennington, *Music in Medieval Moldavia - 16th century*, ed. by T. Moisescu, Bucharest 1985.

¹⁴ Д. Петровић, *Музички рукопис манастира Лавре Е-10 (Z-58) из 17. века, у: Проучавању средњовековних јужнословенских рукописа, Зборник радова са шесте хиландарске научне конференције, Београд 1989*, Српска академија наука и уметности, Београд 1995, 345-358.

¹⁵ Упор. Д. Богдановић, *Каталоги ћириличких рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 302.

¹⁶ Упор. D. Stefanović, M. Velimirović, *Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosnia*, u: *Studies in Eastern Chant*, vol. I, London 1966, 67-88.

Зато је Осмогласник био и прва руска штампана књига (Краков 1491),¹⁷ а затим и прва српска књига објављена три године касније.¹⁸

Нажалост, док је у западној Европи и музика пратила развој штампарства,¹⁹ историјске прилике у којима су живели православни народи нису омогућавали тако успешно праћење развоја музичке писмености и нове штампарске технологије. Први руски нотни зборник - *Ирмолоѿион* - писан руском квадратном нотацијом, са песамама и из Осмогласника, сложен је у Львову 1700. године, а коначно је штампан 1707. Један примерак другог издања ове књиге из 1709. године донео је из Русије Јован Илић, родом из Никшића, а књига се данас налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду.²⁰

Грци су своју прву Хрисантовим неумама штампану књигу објавили у Паризу 1821, а потом у Трсту 1832. године.²¹ Појачке зборнике писане истом, Хрисантовом нотацијом, али на румунском језику, приредио је јеромонах Макарије и штампао их у Бечу 1823. и Букурешту 1827. године.²² Он је узорке за штампање сличног Осмогласника на црквенословенском језику преко будимског епископа Дионисија Поповића послао 1822. године карловачком митрополиту Стефану Стратимировићу.²³ Иако Митрополит није спречавао издавање овакве књиге она, вероватно због слабе заинтересованости српских монаха и појаца за неумско писмо, никада није објављена. Тако су први примери штампања нашег појања три књиге *Српској народној*

¹⁷ И. Каратаевъ, *Описан е славяно - рускихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, Сборникъ Отдѣлен я Русскаго языка и словесности Императорской академ и наукъ*, Т. XXXIV, Н^о, 2, Санктпетербургъ 1883.

¹⁸ Д. Медаковић, *Графика српских илѿамѿаних књига XV - XVII века*, Српска академија наука, посебна издања, књ. CCCIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Београд 1958.

¹⁹ Први латински нотни *Грагуал* објављен је већ 1473. године, а током XVI века објављено је 326 наслова, укупно 611 издања, само теорија музике; упор. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, vol. XIX, London 1980, 235.

²⁰ Упор. Д. Петровић, *Српска музика и руско-српске културне везе у XVIII веку*, у: *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Српска академија наука и уметности, научни скупови, књ. XXXII, Одељење историјских наука, књ. 8, Београд 1986, 315-316.

²¹ *Eisagogē eis to Theoritikon kai praktikon tis ekklesiastikis mousikis*, Paris 1821; *Theoritikon mega tis mousikis*, Trieste 1832.

²² Т. Moisescu, *Dascalul de Cintari Macarie Ieromonahul*, у: *Macarie Ieromonahul. Opere l Theoriticon*, Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucuresti 1976, 7-27 (11-15).

²³ D. Petrović, *An Attempt to Print Neumatic Inscriptions in Sremski Karlovci at the beginning of the 19th Century*, CIBAL - Sofija 1987, Sofija 1994.

црквеної појања удешеної за чейшири їласа Корнелија Станковића (Беч 1862, 1863, 1864).²⁴ Нажалост, Корнелијев Осмогласник је и до данас остао у рукопису.²⁵

III

Значајна улога коју Осмогласник има у савладавању уметности појања одређена је његовом функцијом у оквиру седмичних и недељних богослужења. Понављање осмогласног циклуса (столпа) током црквене године одредило је Осмогласнику значајно место у учењу појања и савладавању црквених гласова и мелодиских формула које их карактеришу. Зато монаси и лаици, ученици клирикалних и световних школа у Карловачкој митрополији већ током XVIII века, а у Србији у XIX веку, процес савладавања уметности појања почињу првим гласом Осмогласника. Многобројни наставни планови и програми писани за славено-латинске школе у Сремским Карловцима, а потом за клирикална училишта у Пакрацу, Плашком, Задру, Вршцу и за најстарију и најзначајнију међу богословским школама - Карловачку богословију (1794), предвиђали су свакодневно практично учење појања, пре свега кроз савладавање песама Осмогласника, поступно по гласовима.²⁶ Учењу црквеног појања поклањана је изузетна пажња и у световним школама - пре свега у гимназијама (карловачка, новосадска) и препарандијама (сомборска, пакрачка).

Када је пре 160 година трудом Петра II Петровића Његоша основана прва основна школа, а пре 125 година и Богословија и Девојачка школа на Цетињу, један од важнијих предмета било је *карловачко црквено појање*. Ученици су савладавали "осмогласно појање, па и ирмосе", који су били део веома мелодичног, такозваног "великог појања". Предавачи су долазили из разних крајева Карловачке митрополије: Лазар Влаховић из Сомборске препарандије; Божо Новаковић из Задарске богословије. У црногорској штампи су крајем 19. и почетком 20. века редовно оглашавана новосадска и београдска издања

²⁴ Фототипско издање ове три књиге објавио је Одбор за фототипска издања САНУ, Матице српске и Народне библиотеке Србије, књ. 16, Београд 1994; приређивач је Д. Петровић.

²⁵ Рукопис се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, Историјска збирка бр. 7888; један препис се налази у Музиколошком институту САНУ.

²⁶ О томе сведоче многобројни планови и годишњи извештаји различитих бого-словских школа који се данас чувају у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Митрополијско-патријаршијски А.

црквеног појања: Корнелија Станковића, Стевана Мокрањца, Тихомира Остојића, Гаврила Бољарића, Николе Тајшановића.²⁷

На осмогласном певању су образоване небројене генерације богослова и учитеља, али су и многи наши најпознатији професионални музичари своја прва музичка искуства стицали слушајући и учећи песме осмогласног појања. Поменимо само оне најзначајније: Корнелија Станковића, Стевана Мокрањца, Јосифа Маринковића, Петра Коњовића.

Смутно је било и претеће стање на Балкану када су брижни господар Зете Ђурђе Црнојевић и вешти штампар Макарије, радили на првим нашим штампаним књигама. За своја прва издања они нису случајно одабрали баш књиге потребне за свакодневну употребу и шири круг корисника - *Окѡиоих* првогласник и петогласник, *Псалтир*, *Требник*, а тек потом *Јеванђеље*. Те нове књиге, њихов већи број у једној едицији, него што је то био случај са појединачно годинама исписиваним рукописним књигама, повећавао је и круг оних који ће из њих учити и богослужити. На балканском простору на којем се вековима додирују два поларизована облика хришћанске културе, они су премостили разлике и остварили драгоцен спој технолошког напретка европског запада са духовним наслеђем православне цивилизације, отварајући на тај начин нове просторе за њено брже и шире деловање међу православним јужнословенским народима. У нову еру европске културе, еру штампане књиге, у којој су скупочени рукописи уступили место новој штампаној књизи, они су свесно и одговорно увели свој народ мислећи на његову будућност и духовни опстанак.

Danica Petrović

OCTOECHOS - THE MAIN CHANTING BOOK IN SERBIAN ORTHODOX CHURCH TRADITION

Summary

This article attempts to answer three questions concerning Octoechos, the most important chanting book in Orthodox liturgical practice: a) What kind of liturgical book is Octoechos? b) What is its

²⁷Драгоцене податке о почецима музичког образовања у Црној Гори прикупила је музиколог из Подгорице Весна Ивановић у оквиру своје обимне, нажалост још увек необјављене студије: *Музичко образовање и његов утицај на музички живот Цетиња до Првој светској рат*.

place in the old Slavonic manuscript tradition? c) Which is the role of Octoechos in the process of learning liturgical chant?

The oldest known Greek manuscripts with texts of the Octoechos derive from the 8th-9th c. Octoechos Stichera were mentioned in the Russian sources from A. D. 1096-1097. The oldest Greek music manuscript was written in the so-called *chartres* notation at the end of the 10th c. It belongs to the monastery of Great Lavra on the Mount Athos.

While the liturgical texts were usually red from the manuscripts and early printed books melodies were transmitted by way of oral tradition. That's why only one Octoechos sticheron has been preserved in Serbian mediaeval music manuscripts. The whole collection of Slavonic Octoechos stichera are known from Great Lavra 17th and Chilandari 18th century neumatic manuscripts.

The first Serbian printed book was the Octoechos (Cetinje, A. D. 1494). Serbian Church melodies of the Octoechos were noted down in modern notation by Kornelije Stanković for the first time in 1855. Unfortunately, his book has never been published. Stevan St. Mokranjac was the first one to publish Serbian musical Octoechos in 1908, as the main chanting book for pupils of Theological Schools.

Δαυϊτί κλω προ φη τή αμ βκ πληροσν χρισσο μ ζω
 λφο τη τω βροσσομ τλω οικ φαρ μανθι ται σδ ζβ
 ιαμ τβρ. αι μ αομ δ φ κ μ σ β α ω τ ο μ . κ αι δ ο ζ α θ ο κ μ ο μ
 α φ . σ ι ω α δ τ ρ ι τ ο κ αι ω ρ β υ μ α τ ι α μ ο . π ρ ο τ β ρ ο μ
 μ β ρ α σ ο δ ρ ι ο ρ α σ λ ο γ ο μ . ι α β ρ ο μ δ ε δ γ η μ α σ σ β ο δ ρ ι α
 μ β ρ ο μ . κ αι μ β κ ρ α σ β ρ τ α ω α σ λ η ο μ . κ αι α ρ α α α ρ η .
 κ αι τ β ζ ο σ ι α μ ο σ φ ι λ α μ τ ρ ω ο μ :

Κατηλθη βν τω αιδι χριστωση ο ουλι της β σ κ η β ν
 σ α σ τ ο μ τ α μ α τ ο μ . α σ τ ο κ αι δ λ ω σ τ η σ . κ αι α ρ α ι ο
 τ ρ ι μ β ρ ο σ . σ ι ω α μ α ι ο σ α τ ο ρ α υ δ α μ . β κ τ ο ρ μ τ ο ν α
 δ ο υ δ ε σ ι α ο κ αι τ η σ φ τ ο ρ α σ . κ ρ α υ γ ζ ο ρ τ α η β λ γ ο
 τ α ω . δ ο ζ ω τ η α ρ α α ι α σ ο σ υ μ ο ρ β φ ι λ α μ τ ρ ω ο μ :

Ερτα φω κ αι τ β δ η σ . α σ ο υ π ρ ω φ η ρ ι β . κ αι μ α ι ο
 τ ρ ι μ β ρ ο σ . α σ δ λ ω α τ ο σ β ρ ι ο χ ν ι . σ ι ω α ρ α ι ο σ
 τ ο ρ α υ δ α μ . β κ τ η σ φ τ ο ρ α σ τ ο ν τ α μ α τ ο ν α σ π η ρ η

Ληρμ β ρ β ρ ω σ η σ . ι α β ρ φ ι ο ρ η ο τ ο κ β . β ι ζ η μ α σ δ ε
 π δ ρ ο σ . ι α β ρ λ ο γ ο μ κ αι β ρ ρ ο ι α μ κ τ ο τ α σ ι ω τ ο ν τ ο κ

Najstariji žrčki neumski rukoyis sa pjesmama iz Osmožlasnika
 Sveija Gora, manastir Lavra, Pс Г-67, kraj 10. века.

М А К О Ч Л О К Е Е К О Л И О Ю К Е Ц :
 С М В А С Ц У И Е М Н У С П С К А
 Ч О О М У С В Х У Ч И И И И Ч К
 И П Р И С Н О И К Ъ В К К И В К К О А М И :
 З С М И Р Н У Ю Ю С Л А А В Х
 О Ч Л О В Е К Е П Р О О О О З Л Е
 Ш Х Ю Ч И В Л А Д И К У Р О Ж Д З
 Ш Х Ю Ч Н Е Б Е С Н У Ю Ю Д В Е Р Ъ
 В Ъ С П О Е М М А А А Р И Ю Д У В И
 И Ч Х Ч Б Е С П А В Т Н Ы С К С Е Н Ч И
 В К Р Н И Ч О У Д О К Р Е Е Е И И Е
 Ч Л К О М К И И С Л Н Е Е

Најстарији јужнословенски неумски рукопис Осмогласника Светша
 Гора, манастир Лавра, Рс Е-10, друга половина 17. века.

све се лила - са и жрѣ - ца се мога ка и

ви, то ста при - сно

Сврстано

Крѣ - асик, мо - ја и љу - би, е мо

го - спод и и викав, мѣ в са - се - ни

Најстарији нојни запис Осмогласника по карловачком појању -
рукојис Корнелија Станковића, 1858/1859. година
Архив САНУ, Београд, Историјска збирка бр. 7888, св. В (II).